

ԿՐԹՆԸ ԸՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԵՆՏԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ

(Ջեմս Բրայս).

Որովհետև ես մտադիր եմ շօշափել այդ խնդիրները հետեւեալ դիւտում, ուստի այժմս կը բաւականանամ միայն նկատելով, որ ոչ թէ թուով, այլ և կրօնի ազդեցութեան հպատակուող և ենթարկուող մարդկանց քաղաքակրթական աստիճանն աչքի առաջ ունենալով, կարելի է ասել, որ այդ ազդեցութիւնը Միացեալ Նահանգներում առաւել ուժեղ է, քան եւրոպական ցամաքի որ և է մասում և նոյն իսկ Անգլիայում: Կասկած չկայ, որ Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում, Գերմանիայի կաթոլիկ երկիրներում և Աւստրիային պատկանող գերման գաւառներում կրօնի հեղինակութիւնը ժողովրդական մասսաների վրայ մեծ է: Նրա ազդեցութիւնը հասարակութեան ամենազարգացած մասի և առհասարակ բոլոր խաւերի վրայ Ֆրանսիայում աւելի պակաս ուժեղ է քան Իտալիայում, քան Մեծ-Բրիտանիայում և կարծում եմ աւելի պակաս ուժեղ է քան Միացեալ Նահանգներում: Այս բանում Շոտլանդեան միւսներից շատ աւելի է նման Ամերիկային, որովհետև այնտեղ ժողովրդական մասսան աւելի մեծ իրաւունքներ ունի եկեղեցական կառավարութեան մէջ, իսկ ազգաբնակչութեան բոլոր դասակարգերի շահերը եկեղեցական վերակազմութիւնից (pe-formation) սկսած միշտ համերաշխ են եղել—եկեղեցական շահերին: Միացեալ Նահանգներում կրօնը՝ մարմնաւոր իշխանութիւնից նպաստ չըստանալով, ոչ թէ միայն ոչինչ չի կորցնում, այլ ընդհակառակն աւելի անդրդուելի է թւում, որովհետև իւրաքանչիւրի համար պարզ է, որ նա պահպանւում է իւր սեփական ուժերով, քաղաքական ոչ մի կուսակցութիւն, ազգաբնակչութեան ոչ մի դասակարգ չնամական տրամադրութիւն չունի դէպի քրիստոնէութիւնը, կամ կրօնական որ և է կազմակերպութիւն: Եկե-

ղեցիք նոյնչափ ժողովրդական են (բառիս ամենալայն մտքով), որչափ Միացեալ Նահանգների և միւս հիմնարկութիւնները:

II Միացեալ Նահանգներում հոգևորականների սոցիալական և տնտեսական կացութիւնը աւելի բարձր է կաթոլիկ երկիրների հոգևորականների դրութիւնից, քան անգլիական և նոնկոմֆորմիստ եկեղեցիների հոգևորականների վիճակը Անգլիայում: Ամերիկական պատօրններից ոչ մինը երբէք այնպիսի եկամուտներով չի օգտուում, չինչպէս անգլիական և ունգարական բարձրաստիճան հոգևորականները, բայց ընդհանրապէս ամերիկական պատօրնների ստացած եկամուտների միջին թիւը շատ աւելի բարձր է միւս տեղերից: Միւս կողմերից ամերիկական հոգևորականներին չի կարելի համեմատել անգլիականի հետ, որովհետև Անգլիական եկեղեցին միւսների վրայ շատ բարձրից է նայում: Իրենց կրթութեամբ և բարբերով, ժողովրդի մէջ կրթութիւն տարածելու իրենց ընդունակութեամբ ամերիկական պատօրները Ֆրանսիայի և Իտալիայի հոգևոր գալրանոցներում կրթուող հոգևորականներից (որոնք աւելի խիստ կոստայական պատկեր են կրում) բարձր են կանգնած և հաւասար են գերմանական և շոտլանդական բողոքական պատօրներին:

III Ամերիկայում համարեա գոյութիւն չունի այն փոխադարձ անբարեացակամութիւնը, որն առաջ է գալիս զանազան դաւանութեանց պատկանող հոգևորականութեան սոցիալական դրութեան տարբերութիւնից: Այնտեղ տարբեր դաւանութիւններին պատկանող և նոյն իսկ կաթոլիկ հոգևորականութեան մէջ աւելի ընկերսիրութիւն է նկատուում և ընդհանուր ուժերով բարեգործական նպատակներին ծառայելու պատրաստակամութիւն, քան Ֆրանսիայի և Գերմանիայի բողոքականների և կաթոլիկների մէջ, կամ քան անգլիական և նոնկոմֆորմիստ հոգևորականների մէջ Անգլիայում: Այնտեղ գլխաւոր դաւանութիւնները մրցում են իրար հետ իրենց ազդեցութեան շրջանն ընդլայնելու, նոր եկեղեցիներ կառուցանելու,

եկեղեցական բարեկարգութեան համար նուէրներ հաւաքելու գործում, Բայց դա—բարի մրցումն է, որը երբէք արիւն չի պղտորում, որովհետեւ նահանգները չեղոք են և բոլոր եկեղեցիներին կատարեալ ազատութիւն է տրուած: Ամերիկայում բացառիկ իրաւունքներ ձեռք բերելու ձգտումն շատ աւելի հաղուադէպ է քան ուրիշ երկիրներում, գուցէ միայն բացառութեամբ Շոտլանդիայի: Դրան որպէս ապացոյց ծառայում է որպէս ամբիոնների փոխանակութիւնը, այնպէս էլ այն, որ ամերիկացիք յաճախ մի դաւանութիւնից միւսն են անցնում, եթէ միայն նրանց գրաւում է պատարի անձնաւորութիւնը կամ եթէ նրանք վերաբնակւում են այնպիսի մի տեղ, որտեղի ցնրանց եկեղեցին հեռու է: Յաճախ պատահում է, որ միևնոյն ընտանիքի անդամները տարբեր դաւանութեան են պատկանում: Մանաւանդ պրեսվիտերեաններն ու կոնգրէգացիօնալիստները, որոնց դաւանութիւնը համարեա թէ նոյն է, յաճախ խնայողութիւն անելու համար պայմանաւորւում են երկու եկեղեցի չը չինել այնտեղ, ուր մի եկեղեցին բաւական է, և միացնել երկու դաւանութեան հետեւողներին էլ:

IV Նախորդ երեք հարցերին պատասխանելը համեմատաբար աւելի դիւրին է, քան ցոյց տալ, թէ արդեօք իրականապէս և ինչ չափով քրիստոնէական եկեղեցու հոգևոր մաքրութիւնը և արժանապատուութիւնը օգուտ ունեցան մարմնաւոր իշխանութիւնից անկախ լինելուց:

Հոգևոր շահը կայանում է փոխադարձ նախանձի վերացման և զանազան դաւանութեանց պատկանող հոգևորականների փոխադարձ չարակամութեան պակասելով, դա հետեանք է այն բանի, որ օրէնքի առաջ ամենքը հաւասար են, իսկ եկեղեցական խնդիրները քաղաքականի հետ չփոթելու սովորութեան բացակայութիւնը՝ հակառակ եւրոպական սովորութեան, վերացնում է հակառակորդների միջից փոխադարձ հայհոյանքի առիթները: Եկեղեցական ժողովները, սինօդները, խորհրդածութիւններն ու դաշնակցական նիստերն այնպիսի վայելչութեան

և խեղացիութեան կերպարանք ունին, որի նմանը ես Հին Աշխարհում երբեք չեմ տեսել՝ սկսած Եփեսոսի ժողովից՝ մինչև մեր օրերը։ Բայց Ամերիկայում էլ ինչպէս և ամեն տեղ, երբեմն երիտասարդ մարդիկ կղերական ասպարէզ են մտնում աշխարհային միառումներով, աշխարհականներից մի քանիսը այս կամ այն եկեղեցու ծոցն են մտնում իրենց հասարակական գրութիւնը լաւացնելու կամ հէնց իրենց գործերն ուղղելու համար, գիւղական պատօրներէից մի մասը որոնում է քաղաքային ծխեր, իսկ չքաւոր ծուխը փոխելով հարուստի հետ, արդարանում են նրանով, որ նրանց գրաւում է օգտակար գործունէութեան աւելի ընդարձակ ասպարէզ։ Որ և է եկեղեցու կամ դաւանութեան ազդեցութիւնն աւելի ընդարձակելու ձրգտումն յաճախ տեղի ունի աւետարանական վարդապետութիւնն աւելի տարածելու նպատակով, իսկ այդ վարդապետութիւնն երբեմն քարոզում է, եթէ ոչ «յօգուտ որոշ անձանց», գտնէ այնքան էլ եռանդուն կերպով մատնացոյց չեն լինում այդ անձերին անախորժ ճշմարտութիւնների վրայ, որը պահանջում է հօտի բարոյական առողջութեան համար։

Որքան ես համոզուել կարողացայ պատօրի ծխականներից ունեցած նիւթական կախումն երբեք չի ստորացնում նրան ժողովրդի աչքում և նրան չի հարկադրում, որ հարուստների առաջ աւելի խոնկ ծխի, քան ինչ որ անում են որ և է պետական (իշխող) եկեղեցու հոգևորականները։ Եթէ պատօրն իրեն արժանավայել կերպով է պահում և շահախնդիր չէ, այդ դէպքում նրա ինքնուրոյնութիւնը ոչնչով չի վտանգուի։ Բայց եկեղեցու համար դժուար է վճել, թէ հոգևորականներին կամաւոր տուրքերով պահելը, որքան է պահանջում եկեղեցու մաքրութիւնը և ազատում արտաքին փաստակար ազդեցութիւններից։ Այն ամերիկացին, որոնց ես դիմեցի տեղեկութիւնների համար, միաձայն հաստատում էին, որ այդ դէպքումն էլ ազատութեան հետեանքը փրկարար է եղել։

ԿՐԾՆԻ ԱԶԳԵՅՈՒԹԻՒՆԸ.

Տալ որոշ հասկացողութիւն կրօնի բնաւորութեան և տիպիքական առանձնայատկութիւնների մասին Ամերիկայում և գնահատել նրա ազդեցութիւնը՝ որպէս բարոյական և հոգեւոր ոյժի՝ անհամեմատ աւելի դժուարին է, քան պատկերացնել ամերիկական եկեղեցական սփերայում տեղի ունեցած աչքի ընկնող երևոյթները: Ես այս խնդրին ձեռք եմ զարկում մեծ անվստահութեամբ դէպի ուժերս և կը բաւականանամ հատուածօրէն առաջ բերելով այն պատասխանները, որ ես տուածս հարցերի դէմ ստացայ հեղինակաւոր անձերից, որոնք պատկանում էին զանազան եկեղեցիներին, կամ ոչ մի եկեղեցի չէին ընդունում:

Մեր առաջադրած նպատակի համար ակներև նշանակութիւն ունի այն հարցը թէ ժողովուրդն ինչ աստիճանի հնարաւորութիւն ունի ժամերգութեան ներկայ լինելու և ինչ չափով է օգտուում նա այդ հնարաւորութեամբ: Այս մասին փոքրի շատ է ճշգրիտ վիճակագրական տեղեկութիւններ ստանալն ըստ երևոյթին գիւրիւն դործ չէ. սակայն ճանապարհորդը իւր սեփական գիտողութիւններով կարող է բաւական պարզ գաղափար կազմել այդ մասին: Եկեղեցիներ ամեն տեղ կան և այն՝ բաւարար թուով — թէ քաղաքներում և թէ գիւղերում, թէ հիւսիսում և թէ հարաւում, Նոր Անգլիայի և խաղաղ անկիւններում, թէ աւաններում. որոնք արագութեամբ հիմնարկւում էին երկաթուղու գծերի մօտերքին և արևմուտքում: Նրանք փոքրաթիւ են Միացեալ Նահանգների մի միայն ամենավայրենի անկիւններում և մանաւանդ հանքարդիւնաբերական շրջաններում. սակայն այդ պակասութիւնը ժամանակաւոր է, որովհետեւ, այսպէս կոչուած, «ընտանեկան քարոզիչների ընկերութիւնը» առանց ժամանակ կորցնելու հնարաւորութիւն է տալիս այդ նահանգների ամենաթափառական ընակիչներին անգամ աստուածպաշտութեանը ներկայ լինելու: Փոքր քա-

ղաքներից շատերում կայ մի մի եկեղեցի հազար բնակչի համար, այնպէս որ, երբ Դալտօնում և Օհիօ նահանգում կար 40,000 բնակիչ, գոյութիւն ունէր և ուղիղ 40 եկեղեցի:

Կրօնական այլ և այլ կաղմակերպութիւնների փոխադարձ մրցումը նպաստել է եկեղեցիների արագ շինութեան նոյն իսկ նոր բնակեցրած արևմտեան երկիրներում և ընդհանրապէս ամեն տեղ ազդել է եկեղեցիների թուի աճման վրայ:

Նոր բնակեցրած արևմտեան երկիրներում և ընդհանրապէս ամենուրէք եկեղեցիների թուի աճման շատ է նպաստել կրօնական այլ և այլ կաղմակերպութիւնների մրցումը: Տեղական բնակիչները երբեմն փոքր եկեղեցիներ են պահում արժանապատուութեան զգացմունքից դրդուած, մինչդեռ աւելի լաւ կլինէր, որ նրանք միացուէին նոյն դաւանութեան որ և է կաղմակերպութեան: Եկեղեցի յաճախողների թիւն ընդհանրապէս մեծ է: Օտարականին պատմում են, որ միջակ մեծութիւն ունեցող քաղաքներում և գիւղերում Ամերիկայում ծնուածները գոնէ կիւրակէ օրերն եկեղեցի են յաճախում: Մեծ քաղաքներում եկեղեցի յաճախողների թիւը համեմատաբար պակաս է, բայց թէ արդեօք նոյնքան փոքրածիւ է, որքան անգլիական քաղաքներում, ես ոչ ոքից իմանալ չկարողացայ: Արևմուտքի ամենախիստ բնակեցրած տեղերում եկեղեցի գնալու սովորութիւնը զարմացնում է ճանապարհորդին. որովհետեւ այնտեղի ազգաբնակութիւնը բաղկացած է գաղթականներից, ուստի կարելի էր կարծել, որ նրանք տեղական սովորութիւններին շատ չեն հետևել: Կալիֆօրնիան միայն ընդհանուր օրէնքից բացառութիւն է կաղմում, ինչպէս հաստատում են, այդ նահանգը ամենից քիչ է ենթարկւում կրօնի ազդեցութեանը: Բայց նրա գլխաւոր քաղաք Օրէգոնում, ինչպէս ինքս անձամբ համոզուեցի, շատ խէթ աչքով կը նայէին այնպիսի պարօնին՝ և մանաւանդ այն տիկնոջը, որոնք քրիստոնէական որ և է դաւանութեան չեն պատկանում և եկեղեցի չեն

յաճախում՝ կանոնաւորապէս: Որ և է եկեղեցու չը հետեւող կնոջը, ճիշտ է, հասարակութիւնից չէին հեռացնիլ, բայց ամենքն էլ կը խղճային և կը ցաւէին նրա համար, իսկ բարեկամները կ'աշխատէին համոզել, որ նա օր և է եկեղեցու անդամների շարքը մտնէր:

Կիւրակէն սուրբ պահել կամ չը պահելը օրապէս չափ կարող է ծառայել ամերիկացւոց կրօնասիրութեան: Թէև պուրիտանական կանոնների խստութիւնը նոյն իսկ նոր Անգլիայումն էլ է անյայտացել, բայց և այնպէս Ամերիկայի դիւղացիք՝ մանաւանդ հարաւում, կիւրակէ օրերը թէ զուարճութիւնից են խուսափում և թէ աշխատանքից ¹⁾: Նոյնը չի կարելի ասել գերմանացիների մասին. նրանց

1) Կիւրակէն սուրբ պահելու վերաբերեալ օրէնքների հետաքրքիր տեսութիւնը կարելի է գտնել ամերիկական իրաւաբանների միութեան երրորդ տարեկան միտինգի ժամանակ շէնքի Բենգի կարգացած յօդուածի մէջ (1880 թ.): Այդ տեսակ օրէնքներ, որոնք գոյութիւն ունին իւրաքանչիւր նահանգում, երբեմն շատ խիտ են լինում: Նրանք արգելում են ամեն տեսակ աշխատանք, բացի նրանից, որը կատարւում է անհրաժեշտօրէն, կամ բարի գործ արած լինելու ցանկութեամբ, նրանք արգելում են ճանապարհորդել և ոչ մի զուարճութիւն թոյլ չեն տալիս: Վերմոնտ ու Կարօլինան այդ ուղղութեամբ ուրիշ նահանգներից տուած են անցել: Վերմոնտի օրէնքներում առուած է. որ երկու դօլլարով տուգանւում է նա, ով որ բարեգործութիւնից դատ ուրիշ որ և է պատճառով կանցնի բնակարանից բնակարանը, ով որ կը ճանապարհորդի շաբաթուայ կէս դիշերից մինչև կիւրակէի կէս դիշերը, որ կը սարքի իրեն տանը, կամ կայցելի ուրիշի մօտ սարքած պարահանդէսը, ով որ կը զբոսաւորի թղթախաղով, մրցութիւններով, կամ կայցելի որ և է զբոսատեղի՝ զուարճութեան կամ հանգստանալու ցանկութեամբ: Ինդիանայում, սրտեղ կիրակնօրեայ աշխատանքն արգելուած է, դատարանը գտաւ, որ սիդար ծախելը ծխողներին՝ անհրաժեշտութիւն է: Հարաւային կարօլինայում հրատարակուած են բազմաթիւ նման որոշումներ, որոնցով իւրաքանչիւրին հրամայւում է սուրբ պահել կիւրակէն և վարժուիլ բարեպաշտութեան մէջ: Բայց այժմ այդ որոշումները գործնական կեանքում արդէն հնացած են և կատարւում են միմիայն աւել-

օրինակին հետեւելով, մի քանի տեղերի բնակիչները դա-
դարեցին կիւրակէ օրուայ զուարճութիւններից խոյս տա-
լուց: Զիկագոյում, Յինցինատում, Նոր-Օրլէանում և Սան
Ֆրանցիսկոյում բնակիչներն այնպէս չեն անցկացնում
կիւրակէ օրերը, ինչպէս Նոր Անգլիայում, այլ աւելի շուտ
Գերմանիայի կամ Ֆրանսիայի բնակիչների նման: Բայց և
այնպէս ոչ մի տեղ խանութներ չեն բաց անում և ադ-
դաբնակութիւնն իւր սովորական գործերով չի զբաղւում:
Երկաթուղու դժերից շատերի վրայ կիրականօրեայ գնացը-
ները շատ քիչ են, իսկ շատ քաղաքներումն էլ նոյն իսկ
թանգարաններն էլ են փակում: Բայց միւս տեսակէտից
կիւրակին սուրբ պահելու սովորութիւնը Ամերիկայում
աւելի թոյլ է՝ քան Անգլիայում: Համարեա բոլոր գլխա-
ւօր թերթերը հրատարակում են կիրականօրեայ համար-
ներ, որոնք՝ բացի օրուայ նորութիւններից, բովանդակում
են նաև փոքրիկ պատմութիւններ թեթեւ ընթերցանու-
թեան համար, իսկ մեծ քաղաքներում կիւրակէ օրերը
թատրոնները բացւում են երեկոյեան ներկայացումների
համար ¹⁾:

Այժմս Նոր Անգլիայում ժողովրդի հետաքրքրու-
թիւնը դէպի աստուածաբանական հարցերն այնքան ուժեղ
չէ, ինչպէս որ սրանից հարիւր տարի առաջ էր, բայց
հասարակապետութեան սկզբից առաւել ուժեղ է՝ քան թէ
Անգլիայում: Սովորական ընտանիքներում ընթերցասի-
րութիւնը գլխաւորապէս կրօնական կերպարանք է կրում:

Ըորդ աշխատանքի վերաբերութեամբ: Այդ չափով հասարակա-
կան կարծիքը խրախուսում է կիրականօրեայ հանգիստը և օգ-
տակար է համարւում՝ ոչ այնքան կրօնական, որքան ընկերվա-
րական և անտեսական տեսակէտից:

¹⁾ Պատմում են, որ ներկայումս սովորութիւն է դարձել
օպերային կամ դրամատիքական դերաստանական խմբի անդամ-
ներին վարձել շաբաթով. (այդպիսի խմբերը յաճախ ճանապար-
հորդում են Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում). առաջ այդ
խմբերն իրենց ներկայացումները սկսում էին երկուշաբթի օր-
ուանից, իսկ այժմս սկսում են կիւրակէ երեկոյից:

նա գոհացում է կրօնական կամ կիսակրօնական թեր-
 թերով, որոնք լոյս են տեսնում շաբաթական կամ ամ-
 սական մի անգամ։ Արևմտեան երկրներից դեռ չատերում
 երկրագործ կալուածատէրերի և խանութպանների շրջա-
 նում դեռ էլի քննութեան են առնում ճակատագրի
 (նախասահմանուած) վերաբերեալ խնդիրները նախկին
 եռանդով և շատ տխուր կնիք է դնում նրանց կրօնի
 ըմբռնողութեան վրայ։ Ամերիկացի ռամիկը անգլիացուց
 լաւ գիտէ Աստուածաշունչը և շատ աւելի արագ է ըմբռ-
 նում նրա վերաբերեալ ակնարկներ, բայց շոտլանդացի
 գիւղացուց հազիւ թէ գերազանց լինի։ Պէտք է ասել,
 որ ես միանգամից նկատեցի, որ ամերիկացիք կրօնի վե-
 րաբերեալ խնդիրներո՞ւմ աւելի շոտլանդացիների նման
 են, քան անգլիացիների, թէև իրենց մտածողութեան
 եղանակով աւելի անգլիացիների են նմանում, քան թէ
 շոտլանդացիներին։ Եկեղեցական բեմից արտասանուող
 խրատական քարոզների մասին գաղափար կազմելը այն-
 քան էլ հեշտ չէ, որովհետև քրիստոնէական դաւանու-
 թիւնների տարբերութիւնը բաւականին մեծ է։ Ընդհան-
 րապէս կարելի է նկատել, որ թէ կոնգրէգացիօնալիստ-
 ների, թէ բապտիստների, թէ եպիսկոպոսականների և
 թէ պրեսվերիտեանների հոգևորականութիւնը իւր քա-
 րոզները առաջուայ նման բնազանցական բաներով չի
 լցնում, այլ աշխատում է տալ նրանց գործնական՝ կրթ-
 թական բնաւորութիւն։ Այդ բանը քիչ է նկատուում
 հարաւային պրեսվիտերեանների մօտ, որոնք աւելի օրթո-
 դօքս են և առաւել պահպանողական, քան իրենց հիւսի-
 սային եղբայրակիցները։ Աստուածաբանական առօրեայ
 խնդիրների քննութիւնը, օր. Սուրբ Գրքի հեղինակաւո-
 րութեան խնդիրը, բնական գիտութիւնների և Աստուա-
 ծաշնչի բովանդակութեան յարաբերութիւնը, հանդերձեալ
 կեանքում վարձատրութեան և պատժի գոյութիւնը, ճիշտ
 նոյն ձևով է կատարուում, ինչպէս Անգլիայում։ Գլխաւոր
 ամսագիրներն ու թերթերը այս խնդրի մասին տպում
 են յօդուածներ, որոնք Ամերիկայում աւելի շատ են

կարգացում, քան Անգլիայում, բայց որքան ես գիտեմ, այլ ևս իրենց վրայ չեն կեդրոնացնում կրթութեամբ հասարակութեան ուշք ու միտքը:

Արդեօք թերահաւատութիւնը չէ, որ տարածւում և ձեռք է բերում բազմաթիւ հետեւողներ, խախտելով դէպի Աստուած և հոգու անմահութիւն ունեցած հաւատը: Դասնալիսի մի հարց է, որին մեր ժամանակ շատ դժուար է պատասխանել՝ նոյն իսկ սեփական հայրենիքի վերաբերութեամբ: Եւրոպական բոլոր երկիրներում քիչ չեն այն երեւոյթները, որոնք կամէք ցոյց են տալիս, որ թերահաւատութիւնը տարածւում է, բայց կան և երեւոյթներ, որոնք հակառակն են ապացուցանում: Այդպիսի արտակարգ նշանակութիւն ունեցող խնդրի մասին Ամերիկայի վերաբերութեամբ դրական կարծիք յայտնելը օտար երկրացու համար առաւել ևս դժուար է:

Անգլիան և Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն ըստ իս ընդհանուր շատ բան ունին, մի երկրում գոյութիւն ունեցող հոսանքները (տենդէնցիաները) երեւան են գալիս և միւսում: Անգլիացւոց և Ամերիկացւոց մտածելու եղանակը նոյն է, նրանց կրօնական հիմնական հայեացքները նոյնն են, բացի այն տարբերութիւնից, որ ամերիկական բողոքականները համեմատաբար շատ քիչ են տրամադիր տեսանելի եկեղեցու հեղինակաւորութեան առաջ խոնարհուելու, նրանց աստուածաբանական դրուականութիւնը միակերպ է: Ամերիկացւոց հետ աստուածաբանական խնդիրների մասին վիճելիս անգլիացին երբէք չի զգում հայեցակէտի այն թեթեւ տարբերութիւնը, որը նա իսկոյն նկատում է ֆրանսիացու, իտալիացու, կամ նոյն իսկ գերմանացու հետ նոյն խնդիրների մասին դատելիս: Շահագիտական պատճառաբանութեան կամ կրօնական զգացմունքների վրայ հիմնուած կարծիքներն անգլիացւոց և ամերիկացւոց աչքում միևնոյն կշիռ և նշանակութիւն ունին. այդ երկու ժողովրդի կրօնական զարգացումը հաղիւ թէ տարբեր ուղղութիւն ընդունի՝ եթէ անգամ նրանց մէջ որ և է տարբերութիւն կայ այդ

բանում, այդ կայանում է նրանում, որ ամերիկացիք առաւել յաճախ և առանց քաջութիւն լուծում են երկրորդական խնդիրներ և անդլիացիներին աւելի ընդունակ են դադելու իրենց անպայման մերժումից: Նրանք գիտեն լուրջ հայեացքներն արտայայտել հասկանալի ձևով, կամ ինչպէս ինձ առաջ ամերիկացիներից մինը, Վերանք ոչ թէ աշխատում են շարած տախտակների վրայով հեռու վաղել, այլ—չընկնել այդ տախտակներից:

Վերջին ժամանակներս կրօնական անհաւատութիւնը քարոզւում էր հրապարակական դասախօսութիւնների ժամանակ և վիրաւորական ձևով գրուած գրքոյկներով (պամփլէտներով) այնպիսի ազատութեամբ, որ ծանօթ չէր Ամերիկացիներին նոյն իսկ երեսուն տարի առաջ. բայց թէ որչափ յաջողութիւն ունեցաւ այդ անհաւատութիւնը բանւոր դասակարգի մտածող մասի մէջ, դրա մասին իրար հակասող կարծիքներ կան: Իմ զննած վիճակագրական տեղեկութիւններից երևում է, որ բողոքական եկեղեցիների անդամների թիւը 1800 թուին ընդհանուր ազգաբնակչութեան հետ համեմատած՝ կազմում էր ազգաբնակչութեան $\frac{2}{29}$ -դ մասը, կամ 29-ից երկու հոգի բողոքական էին. իսկ 1880 թուին 5-ից մէկը բողոքական էր: Նոյն հաշիւներից երևում է, որ հաղորդուողների թիւը 1880-ին հասնում էր 12,000,000-ի 25,000,000 չափահասներից: Սակայն միւս կողմից էլ դանդատներ են լուում, որ քաղաքների եկեղեցիներում աղօթողների թիւը պակասում է, իսկ եկեղեցական շրջաններում էլ խորհում են, թէ ինչ ձևով կապեն ժողովրդական մասան եկեղեցու հետ: Ինչպէս ինձ թւում է, ընդհանրապէս կարելի է հասնել հետեւեալ եզրակացութեան: Նիւեօրքի և Չիկագո-ի նման քաղաքներում ժողովրդի ստորին խաւերի անդամները (բացի կաթոլիկներից) նոյն ձևով անհաւատ են, ինչպէս և Լօնդոնում, Լիվերպուլում, Բերլինում իսկ որ և է կրօնական խմբակցութեան պատկանող բանուորների թիւը 30,000-ից մեծ ազգաբնակչութիւն չունեցող քաղաքներում աւելի մեծ է:

քան Մեծ Բրիտանիայի և Գերմանիոյ նոյնաման քաղաքներում:

Ամերիկական մեծ քաղաքների կրթութեամբ շրջաններում, ինչպէս և Անգլիայումն է, քիչ չեն այնպիսի անձինք, որոնք հեռացել են քրիստոնէութիւնից, իսկ փոքր քաղաքներում, ինչպէս պատմում են, կան բազմաթիւ մարդիկ, որոնք հետեւում են կրակապաշտութեան և որոշուած տեղերում ժողովուում են դասախօսութիւններ լսելու: Սրանից 50 տարի առաջ առաջին կարգի մարդիկ առաւել սակաւաթիւ էին և զուտ, իսկ երկրորդինը — հաղիւ թէ գոյութիւն ունեցած լինին: Բայց բողոքական օրթոդոքսութեան թուլանալը չի թուլացրել ոչ զանազան եկեղեցիների մրցումն ու եռանդը և ոչ էլ նրանց՝ հաւատացեալների վրայ ունեցած ազդեցութիւնը և ոչ նրանց քրիստոնէական հիմնական դաւանաբանական սկզբունքների հետ ունեցած կապը:

Բարեբաղդաբար այդ կապն ու մրցումն այլ ևս չեն արտայայտում կրօնական անհամբերողութեամբ: Բացի արեւմտեան և հարաւային կողմում եղած բնակութեան փոքր կեդրոններից, որտեղ հետեւողներ գտնելու տքնողների սկեպտիքականութիւնը (քննադատական ուսումնասիրութիւնը) տրտունջ յառաջ կը բերէր և կարող էր մնասել քարոզիչների (սոցիալական) ընկերվարական դրութեան, Ամերիկայում, ճիշտ այնպէս, ինչպէս և Անգլիայում, իւրաքանչիւրը կարող է ունենալ իւր հայեցակէտը և ուղածին պէս արտայայտել այն: Քրիստոնէական եկեղեցիներն էլ իրենց կողմից աշխատում են թուլացնել իրենց դրամ վճարելու պահանջները հոգեւորականութեան պահպանութեան համար: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ հերձուածի վերաբերեալ գործերի քննութիւնը վերապահուած է և քննւում է եկեղեցական դատարաններում: Քաղաքացիական դատարանը միայն այն դէպքերում կը քննէր այդ գործերը, երբ որ և է մէկը բողոքով դիմէր նրան, որ եկեղեցական դատարանի կամ եկեղեցական իշխանութեան վարչական կարգադրութիւնը խախտում է

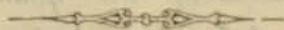
նրա քաղաքացիական իրաւունքները, կամ նրա հետ կա-
յացրած դաշնագիրը¹⁾։

Այսպիսի մեղադրանքներ յաճախ են տեղի ունե-
նում, սակայն հասարակութեան համակրանքը սովորաբար
աւելի մեղադրուած եկեղեցականի կողմն է լինում, իսկ
հին առաջնորդող կանոններից թոյլատրուած շեղում-
ները հետզհետէ նշանաւոր են դառնում։ Ներկայումս
Ամբրիկայի կօնգրէգացիօնալիստների (քահանայականների)
եկեղեցին նոյն կանոններն ունի, ինչ որ սահմանուեցին
Անգլիայում նոյնանման եկեղեցու համար։ Հիւսիսային
պրեսվիտերեանների, բապտիստների և մէթոդիստների
եկեղեցիներում նոյն կարգերն ենք գտնում, ինչ որ ըն-
դունուել է Շոտլանդիայի պրեսվիտերեան եկեղեցիներ-
ում։ Բայց ընդհանրապէս կարելի է նկատել, որ Ամե-
րիկայում ոչ մի եկեղեցին այնպիսի ազատութիւն չի
տալիս դօգմաների և ծէսերի պահպանութեան գործում,
որպիսին վերջերս դատաստանական վճիռները տալիս էին
Անգլիայի պետական եկեղեցու հոգեւորականներին. սա-
կայն ես չեմ նկատել, որ բողոքական դաւանութիւնների
հոգեւորականութիւնը Ամբրիկայում իրեն ճնշուած հա-
մարէր իւր գործունէութեան միջոցին, կամ այնտեղ ար-
գելք գնէին կրօնական գաղափարի զարգացման առաջ.
բացառութիւններ գտնում ենք մի միայն հարաւային Նա-
հանգներում, որտեղ ուղղափառութիւնը բաւական խստա-
պահանջ է և հոգեւորականներին արգելում է մարդու
ծագման մասին Դարվինի հայեցակէտն ունենալ։ Այն
պատուրը (լուտերական հովիւր), որը սկսում է ճնշուել
իւր դաւանութեան կարգերով կամ ծէսերով, սովորաբար
անցնում է այն եկեղեցու հոգեւորականների շարքը, որ-
տեղ իրեն նոյնչափ ազատ է զգում, որչափ իւր սեփական

1) Այս ձևով քննուում են և այն դէպքերն, երբ եկեղեցա-
կան դատարանը խախտում է իւր սեփական կանոնները, կամ
յայտնի կերպով շեղւում է դատաւարական սովորական եղա-
նակից։

տանը: Նա դրանով հասարակութեան մէջ իւր ունեցած վարկին երբէք այնքան վնաս չի տալ, որքան Անգլիայում՝ անգլիական հոգևորականութեան անդամը՝ Նոյն բանն անելիս:

(Նառուհակելի)

ՎԼ. ՍՈՒՆՆԵՐԻՆ ՆԵՐՈՂԱՄՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՎԼ. Սոլովևը ռուս մտաւորական կեանքի ամենափայլուն երրկոյթներէից մէկն է: Լինելով բազմակողմակողմանի ընդունակութիւնների տէր՝ իմաստասիրական, քննադատական, բանաստեղծական, նա ստեղծեց մի ըստ ամենայնի ամբողջական աշխարհայեացք փիլիսոփայութեան մէջ: Թէ կողմնակիցներն ու համակրողները և թէ հակառակորդներն ու հակակրողները խոստովանում են միաբերան, որ նա անսովոր բարոյական և մտաւոր ուժերի տէր անձնաւորութիւն էր¹⁾: Նոյն իսկ ոմանք նրա ստեղծած համակարգը համարում են տիեզերական մաքի վերջին խօսքը²⁾:

Իւր գործունէութեան առաջին օրերից սկսած մինչև վերջինը նա պաշտպանում էր կեանքի և փիլիսոփայութեան սերտ կապի սկզբունքը և գործով էլ աշխատում էր իւր համոզմունքն արդարացնել: Յաճախ թողել է նա իմաստասիրող մաքի բարձր ոլորտները պաշտպանելու համար հրէաներին, ռուս ժողովրդի իսկական շահերը կամ արդարութեան վեհ սկզբունքը: Ահա այս բնաւորութիւնն ունեցող մի շարք գրութիւնների հետ մենք ցանկանում

1) См. Вопросы философии и психологии 1901 г. № 1 (56) էջ 36, 45, 93—4 և այլն:

2) См. Проблемы идеализма ժողովածուն, էջ 44.